

PIOTR GÓRSKI

SOCJOLOGICZNE UJĘCIA KWESTII NARODU: PODOBIENSTWA I RÓŻNICE *

Dla współczesnego człowieka, wykształconego w kulturze zachodniej, istnienie narodów jest taką samą oczywistością, jak istnienie układu słowniczego, państwa czy przemysłowej organizacji produkcji. Samo słowo „naród” weszło do powszechnego użycia nie tylko w mowie codziennej, publicystyce, ale również literaturze naukowej. Olbrzymia większość ludzi, posługując się nim, uważa jego znaczenie za powszechnie znane, a desygnat, jaki to pojęcie oznacza, nie podlega dyskusji. O perspektywie myślenia politycznego właściwej współczesnemu człowiekowi najlepiej świadczy fakt, iż większość organizacji, konfliktów, a także imprez kulturalnych i sportowych o szerszym zasięgu określa się mianem międzynarodowe. Świadczy to przede wszystkim o traktowaniu narodów jako podstawowych zbiorowości będących podmiotami w działaniach współczesnego świata.

Wskazując różnorodne ujęcia kwestii narodu pragnę podkreślić swoistość socjologicznego podejścia do tej problematyki. Pominę rozbudowaną i szeroko omawianą literaturę przedmiotu, dotyczącą różnych stanowisk w socjologicznym badaniu tych zagadnień¹, skoncentruję się natomiast na wskazaniu różnorodnych przedmiotowych aspektów badania kwestii narodu. Właściwością socjologicznego podejścia do tego zagadnienia jest traktowanie narodu, jako historycznie zmiennej formy życia społecznego, wynikającej ze wzajemnych oddziaływań ludzi dążących do zaspokojenia swoich potrzeb, obojętnie, czy wzajemne oddziaływania są świadome czy też wynikają z układu sił i stosunków społecznych. Stąd, przed socjologiem, zajmującym się tą kwestią, stoją zadania opisu narodu, jako jednej z form życia społecznego i wyjaśnienie genezy jego powstania².

* Wykonano w ramach problemu CPBN Nr 11.1.

¹ Literaturę przedmiotu i stanowiska metodologiczne omawiają: J. Wiatr, *Naród i państwo*, Warszawa 1969, rozdz. 3. W. Mankiewicz, *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*, Poznań, rozdz. II oraz A. D. Smith, *Nationalism*, Current Sociology 1973, Vol. XXI, No 3, Paris, rozdz. 2.

² Zob. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1965, s. 14.

Specyfika socjologicznego podejścia do kwestii narodu wynika również z faktu historycznego istnienia tej formy życia zbiorowego. Dlatego spojrzenie historyczne zwracające uwagę na zmienność tego zjawiska jest komplementarne wobec analizy strukturalnej, zwracającej uwagę na trwałość etnokulturowej wspólnoty, jaką jest naród.

I. NARÓD JAKO FORMA ŻYCIA SPOŁECZNEGO

Słowo „naród”, używane dla określenia pewnej wspólnoty, jest bardzo silnie zabarwione emocjonalnie. Etymologicznie pokrewne takim wyrażeniom, jak ród, rodzic, narodzić, wskazuje na wspólnotę o bardzo bliskich więzach. W świadomości społecznej więzi te są na tyle silne, iż określa się je słowem używanym dla zaznaczenia więzów pokrewieństwa, zatem przed socjologiem staje problem wyjaśnienia, dlaczego to dużą ustrukturalizowaną zbiorowość określa się słowem pokrewnym tym, które służą nazywaniu małych grup o więzi opartej na pokrewieństwie czy powinowactwie. Słownictwo takie wyraża podobne przekonania jak mity o wspólnym pochodzeniu, a więc wskazuje na silnie zintegrowaną i nierozzerwalną wspólnotę. Nazwy te ponadto podkreślają silny związek emocjonalny osób należących do danej zbiorowości, a słownictwo to wzmacnia przekonanie o jedności, mimo że wiara we wspólne pochodzenie biologiczne jest nieuzasadniona.

Doświadczenie bliskości więzi narodowej zasadza się na wspólnocie kulturowej. Ona to bowiem zapośrednicza stosunki społeczne i powoduje, iż postawy i działania członków tej wspólnoty odnoszą się do wspólnego narodowi zasobu symboli przestrzennych, artystycznych, ideologicznych i religijnych, uważanych aa wytwór i dziedzictwo grupy.

Nowoczesne narody należą, w rozumieniu socjologicznym, do wielkich zbiorowości, co oznacza, iż są grupami samoistnymi. Inaczej mówiąc — w ich ramach zaspokajane są potrzeby członków tych zbiorowości (przede wszystkim) oraz iż stwarzają mniejszym społecznościom i grupom społecznym materialne, społeczne (organizacyjne) i kulturowe ramy ich działalności³.

Ponadto naród jako wspólnota, powstała w okresie rozwijającej się industrializacji, mobilności społecznej i przeobrażeń systemu edukacji, posiada złożoną strukturę społeczną. Naród przynależy bowiem do nowoczesnych form zbiorowości ludzkich, określanych mianem społeczeństwa burżuazyjnego przez Marksa, społeczeństwa przemysłowego przez Spencera czy społeczeństwa o solidarności organicznej przez Durkheima. Równocześnie posiada pewne cechy wspólnoty gwarantującej bliskość emocjonalną czy kulturową swym członkom. Jednakże, jako nowoczesna

³ Zob. P. Rybicki, *Struktura społecznego świata*. Warszawa 1979, s. 188.

forma życia społecznego, jest pod względem struktury odmienna niż wcześniejsze prenarodowe formy, jak plemię czy narodowość.

Badacze zwracają uwagę nie tylko na samą złożoność struktury społecznej, odpowiadającej; społeczeństwu przemysłowemu i wynikającemu stąd podziałowi na klasy społeczne, lecz na istnieniu specyficznej dla wspólnoty grupy jaką jest inteligencja. Podkreślają to zwłaszcza ci, dla których istota więzi narodowej spoczywa we wspólnocie kultury. I tak na przykład, zdaniem Floriana Znanieckiego intelektualistów, poprzez system edukacji i propagowaną kulturę, upowszechniają świadomość narodową w masach ludowych⁴. Podobnego zdania jest Józef Chałasiński, który podkreślał rolę intelektualistów w wytwarzaniu i propagowaniu samej idei narodu oraz tworzeniu instytucjonalnych ram życia wspólnoty narodowej⁵. Również Ernest Geldner zwraca uwagę na znaczenie inteligencji do wypracowania nowej narodowej kultury, która staje się podstawową płaszczyzną integracji społeczeństwa narażonego na dezintegrację w rozwijającym się procesie modernizacji⁶.

Istnienie takich form życia zbiorowego jak narody polega również na tym, iż narody żyją wspólnie i obok siebie. Zatem rola inteligencji nie ogranicza się wyłącznie do działania na rzecz integracji własnego narodu, lecz również polega na utrzymaniu kontaktów i wspólnoty kulturowej z innymi narodami, w ramach szerszych kręgów kulturowych czy cywilizacji. Jakże obrazowo wyraził to Cyprian Kamil Norwid w *Promethidionie*: „narod składa się z tej sfery dolnej, która go różni od drugich [. . .] i z tej górnej co łączy go z drugimi”.

Występowanie złożonej struktury zbiorowości narodowej rodzi wiele problemów natury praktycznej, jak integracja społeczna, unarodowienie czy wpływ konfliktów społecznych na poczucie solidarności grupowej i stawia przed badaczem wiele pytań natury teoretycznej, jak wpływ struktury społecznej na proces integracji narodowej czy znaczenie kultury jako płaszczyzny solidarności grupowej. Wskazane cechy narodu jako grupy społecznej znajdują odbicie w charakterystyce więzi narodowej.

CHARAKTERYSTYKA UCZESTNICTWA WE WSPÓLNOTIE NARODOWEJ

Następnym ważnym zagadnieniem, dotyczącym narodu, jest pytanie o charakter uczestnictwa w tej wspólnotcie. Socjolog musi rozważyć kwestię, w jaki sposób ktoś staje się członkiem danego narodu oraz problem; na czym polega uczestnictwo w tej wspólnotcie. Zagadnienie

⁴ Zob. W. Markiewicz, *Florian Znaniecki jako socjolog narodu*, w: *Florian Znaniecki i jego rola w socjologii*, pod red. A. Kwileckiego, Poznań 1975, s. 37.

⁶ Zob. A. D. Smith, *Nationalism*. Omawia on koncepcję Gellnera, s. 68.

to nie interesuje nas z perspektywy jednostki, lecz w jaki sposób charakter uczestnictwa określa wspólnota narodowa.

Należałoby — być może — dokonać trochę abstrakcyjnego rozróżnienia na naród, społeczeństwo oraz państwo i zapytać o charakter uczestnictwa w każdej z tych zbiorowości. Szerer wskazuje, iż różnią się one między sobą sposobem zorganizowania ludzi uczestniczących w życiu tych zbiorowości i to często ludzi tych samych. „Pewna zbiorowość jawi się państwem jeśli rozpatrywać ją z perspektywy organizacji przymusu, społeczeństwem jeśli patrzymy z punktu widzenia współdziałania, zaś narodem jeśli ujmować ją ze stanowiska tkwiącego w członkach zbiorowości poczucia, że pragną i chcą tworzyć całość odrębną swą przeszłością, kulturą, językiem, sposobem życia i myślenia”⁷.

Rozróżnienie to — mimo że abstrakcyjne i analityczne — pozwala dostrzec pewną istotę uczestnictwa w życiu narodowym, różnym od życia społeczeństwa czy państwa. Wydziela się tu sfery współdziałania, a więc materialnej działalności ludzi i polityczną, by wskazać, że uczestnictwo w życiu społecznym — mimo że konieczne — nie jest wystarczające do uczestnictwa we wspólnocie narodowej, a uczestnictwo w życiu państwowym (bycie poddanym czy obywatelem) może być różne od uczestnictwa w życiu narodowym, jeśli naród jest podporządkowany obcej władzy państwowej. Istotą uczestnictwa w narodzie byłoby tu świadome i refleksyjne uczestnictwo w sferze kultury i tradycji wspólnoty, tj. akceptacja tego co różni dany naród od innych. Jest to ujęcie tym bardziej interesujące, iż zakres współdziałania i zależności ekonomicznych przekracza granice narodów, tworzy zbiorowości o szerszym zasięgu, lecz jak na razie zmianom tym nie towarzyszą przeobrażenia w sferze świadomości wspólnej kultury.

Uczestnictwo we wspólnocie narodowej dokonuje się stopniowo poprzez socjalizację i internalizację określonych, właściwych dla danego narodu wartości. Odbywa się to poprzez rodzinę, szkołę i oddziaływanie instytucji politycznych, kulturowych i religijnych, lecz przede wszystkim dokonuje się w momencie wejścia człowieka w codzienne życie narodu. Jest to uczestnictwo świadome i refleksyjne, co szczególnie widać w sytuacjach konieczności dokonywania wyboru, w społeczeństwach złożonych z różnych oddziaływujących na siebie narodowości czy też w sytuacji ruchliwości społecznej i emigracji.

O istotnym znaczeniu czynnika świadomego uczestnictwa w życiu wspólnoty narodowej dla jej egzystencji może świadczyć fakt, iż dany naród, np. naród polski, istnieje tak długo, jak długo istnieją ludzie określający się mianem Polaków. Nie jest to warunek wystarczający dla istnienia narodu, ale jest on konieczny, gdyż dany naród ginie w momencie, gdy nie ma już ludzi określających się tym mianem.

⁷ M. Szerer, *Idea narodowa w socjologii i polityce*, Kraków 1922, s. 19.

Interesującym problemem, związanym z charakterem uczestnictwa, a wkraczającym w zagadnienie więzi narodowej, jest kwestia uczestnictwa w zbiorowościach ideologicznych, w których uczestnictwo nie jest określone wyłącznie na podstawie kryteriów zewnętrznych i nie zakłada instytucjonalnej inicjacji. Taką właśnie zbiorowością jest naród. Może tutaj wystąpić rozbieżność między zbiorowością wyznaczoną na bazie kryteriów zewnętrznych (np. język, religia, udział we współdziałaniu ekonomicznym) a zbiorowością określającą się mianem narodu.

Często w ideologiach narodowych członków danego narodu określa się zgodnie z kryteriami zewnętrznymi, a osoby te takiej przynależności nie odczuwają. Zatem istnieje sytuacja niesymetryczności więzi społecznej i stąd rodzi się zagadnienie „unarodowienia”, czyli oddziaływania na potencjalnych członków narodu w celu uczynienia ich prawdziwymi, to znaczy świadomymi członkami wspólnoty narodowej. Jest to zjawisko charakterystyczne dla ideologii i ruchów narodowych XIX wieku. Ponieważ często ideolodzy różnych narodów nie są zgodni co do zewnętrznych kryteriów przynależności do wspólnoty narodowej, przeto zjawisku unarodowienia towarzyszy zjawisko „walki o dusze” mieszkańców pogranicza pomiędzy ideologiami różnych narodów. W takiej sytuacji znaleźli się mieszkańcy Grodzieńszczyzny, Alzacji czy Macedonii⁸.

Następnym zagadnieniem, nasuwającym się socjologowi, jest trwałość uczestnictwa we wspólnocie narodowej. Jest to uczestnictwo trwałe, a więź narodowa nierozzerwalna, o czym świadczy stosunek zbiorowości do osób wynarodawiających się lub działających na szkodę wspólnoty. Są oni określani mianem zdrajców lub renegatów, często sądzeni bądź piętnowani moralnie, co najlepiej świadczy o tym aspekcie uczestnictwa we wspólnocie narodowej.

Kolejna kwestia, związana z uczestnictwem w narodzie, wynika z faktu, iż wspólnota ma charakter trwały, zatem istnieje znacznie dłużej i częściowo niezależnie od indywidualnego istnienia swych członków. Swoistość uczestnictwa w narodzie polega na tym, iż jego członkami są również osoby nieżyjące z którymi żyjący członkowie narodu solidaryzują się, szczególnie jednostki wybitne, bohaterowie narodowi czy twórcy kultury.

II. WIĘŹ NARODOWA

Cechą ściśle związaną z charakterem uczestnictwa i trwałością wspólnoty narodowej jest właściwa narodowi więź społeczna. Jest to podstawowe zagadnienie w określaniu istoty narodu; zdaniem Jerzego Wiatra

⁸ Zob. S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych*, w: *Dzieła*, t. IV, Warszawa 1967. s. 158- 164.

czy Jarosława Ładosza główne spory w kontrowersjach metodologicznych, toczonych w środowisku badaczy podejmujących problematykę narodu, dotyczą istoty więzi narodowej⁹.

Naród traktuję jako wspólnotę historyczną, zatem w odniesieniu do więzi narodowej istotnymi wydają się dwa zagadnienia:

1. Jakie przeobrażenia więzi społecznej musiały nastąpić, aby powstała wspólnota narodowa. Jest to pytanie o źródła, genezę, a zatem o czynniki procesu narodotwórczego.

2. Co jest istotą, a więc co jest właściwe dla więzi narodowej narodu już uformowanego.

(Uważam, iż pomieszczenie tych dwóch porządków może doprowadzić do nieporozumień, gdyż zjawiska kształtujące formowanie się więzi narodowej niekoniecznie muszą być właściwością więzi narodowej jako takiej. W tym fragmencie pragnę podjąć zagadnienia związane z właściwościami więzi narodowej narodu już uformowanego.

Integracja wspólnoty narodowej nie dokonuje się na drodze przymusu zewnętrznego, lecz wyrasta ze współdziałania, dobrowolności i równości. Zatem na takie czynniki, jak język, terytorium, układ ekonomiczny czy państwo, które określają charakter więzi narodowej, musimy patrzeć inaczej, niż ma to miejsce w przypadku zbiorowości prenarodowych. W przypadku narodu czynniki te ujmowane są w sposób świadomy i często traktowane jako wartości. Nie są to zatem czynniki zewnętrzne określające więź społeczną, lecz wartości bądź przymioty świadomych ludzkich działań¹⁰.

Jednostki będące członkami narodu są ludźmi wolnymi, wyposażonymi w autonomię osobową, dlatego to bardzo ważnym elementem więzi narodowej jest świadomość narodowa, jako refleksyjna przynależność do narodu w sytuacji wzmożonej ruchliwości społecznej, przestrzennej i psychologicznej¹¹.

Na charakter więzi społecznej wpływa również otoczenie społeczne w jakim żyje naród, a musimy pamiętać, iż otoczeniem tym są najczęściej inne narody. Stąd inne niż w przypadku zbiorowości prenarodowych są kryteria podziału na swoich i obcych i inna też jest zasada integracji i solidarności grupowej. Za Durkheimem chciałoby się ją nazwać solidarnością organiczną.

Po tych wstępnych uwagach możemy wskazać na czynniki określające więź narodową. Będą to: czynniki terytorialne, ekonomiczne, kulturowe, polityczne oraz wspólnota dziejowa.

⁹ Zob. J. Wiatr, *Naród i państwo*, s. 177 - 201 oraz S. Kozyr-Kowalski, J. Ładosz, *Dialektyka i społeczeństwo*, Warszawa 1976, s. 330 - 332.

¹⁰ Zob. H. Kohn, *The idea of nationalism*, N. York 1946, s. 8 - 9.

¹¹ Zob. J. Chałasiński, *Kultura i naród*, s. 33 i n.

1. TERYTORIUM JAKO CZYNNIK OKREŚLAJĄCY WIĘŹ NARODOWĄ

Terytorium nie określa narodu tak, jak środowisko przyrodnicze wpływa na kształtowanie cech gatunkowych zwierząt lub w jaki sposób środowisko to wpływa na życie społeczności plemiennej. Znaczenie terytorium dla narodu jest dwojakie. Po pierwsze, dzięki przekształcaniu terytorium i wykorzystywaniu jego zasobów materialnych następuje zaspokajanie potrzeb materialnych zbiorowości i kształtowanie specyficznej kultury materialnej. Po drugie, przekształcaniu terytorium towarzyszy tworzenie się więzi z tym terytorium, określenie go jako naszego, naszej ziemi czy naszych przodków. Zatem terytorium, stając się naszą ziemią ojczystą, staje się czynnikiem wiążącym wspólnotę narodową ze względu na rolę — jak pisze Stanisław Ossowski — jaką wyobrażenie ziemi ojczystej odgrywa w kulturze i ideologii narodowej. Dlatego znaczenie ziemi ojczystej dla konstytuowania się więzi narodowej wyraża się również w postawach członków narodu, w gotowości do jej obrony przed nieprzyjacielem czy formułowaniu postulatów odrębności państwowej naszego terytorium od innych terytoriów, czyli sprawowaniu przez naród suwerennej władzy na danym terytorium¹².

2. CZYNNIKI EKONOMICZNE OKREŚLAJĄCE WIĘŹ NARODOWĄ

Czynniki ekonomiczne określają więź narodową w ten sposób, że warunkują współdziałanie wolnych i niezależnych ludzi. Stosunkom społecznym nadają znamię trwałości i powtarzalności, a ze względu na brak pozaekonomicznych środków przymusu wpływają na wzajemność zobowiązań ekonomicznych. Nowoczesne narody, uświadamiając sobie znaczenie ekonomiki dla ich materialnego bytu, traktują sferę ekonomiczną jako przedmiot własnych postaw i interesów. Układ struktury społecznej narodu jest ściśle związany z właściwościami układu ekonomicznego, stąd podziały społeczne w sferze ekonomicznej znajdują swe odbicie w więzi narodowej, a konflikty ekonomiczne znajdują odzwierciedlenie w ideologiach narodowych.

Znaczenie układu ekonomicznego dla więzi narodowej wyraża się — podobnie jak w przypadku terytorium — w pragnieniu, by ekonomika była podporządkowana interesowi narodowemu, by naród mógł nią kierować i czerpać z niej korzyści. Stąd można zauważyć przeniesienie pewnych symboli narodowych (flagi czy godła) na wyroby przemysłowe czy bandery statków i opatrywanie wyrobów produkowanych przez różne firmy napisem np. „made in Poland”, co również można potraktować jako wyraz dumy z własnej produkcji, podkreślając, że producentem jest polska firma.

¹² Zob. S. Ossowski, *Ojczyzna i naród*, w: *Dzieła*, t. III, Warszawa 1967, s. 234 oraz A. D. Smith, *Nationalism*, s. 19.

3. CZYNNIKI KULTUROWE OKREŚLAJĄCE WIĘZ NARODOWĄ

„Jednakże tym co wielkiej zbiorowości nadaje piętno narodowe nie jest żaden ze wspomnianych elementów sfery materialnej (tj. ludności, terytorium, rodzaju gospodarowania); jak już było powiedziane rys zasadniczy stanowi wspólnota kulturowa”¹³. Przekonanie o szczególnym znaczeniu wspólnoty kulturowej dla więzi narodowej jest wśród polskich socjologów dość powszechne, żeby wymienić Znanięckiego, Ossowskiego, Chałasińskiego czy pochodzącego z Polski Bronisława Malinowskiego. Jednakże sądzę, że nie można poprzestać jedynie na stwierdzeniu znaczenia kultury dla więzi narodowej, lecz należy wskazać na czym znaczenie to ma polegać. Próbując je określić musimy zwrócić uwagę nie tylko na treści kultury narodowej, ale i funkcje, jakie kultura pełni dla integracji narodu.

Zwracając uwagę na treści kultury musimy analizować również język i jego rozwój, dopiero bowiem odpowiedni poziom tego rozwoju umożliwia powstanie dzieł literackich będących wyrazem uświadomionych odrębności kultury wspólnoty narodowej. Język literacki przestaje być wyłącznie środkiem porozumiewania się i staje się przedmiotem świadomej refleksji. Język taki staje się wyrazem samego narodu, wzrostowi solidarności grupowej towarzyszy konstruowanie modelu języka i opracowanie jego gramatyki. Wypracowanie standardowego modelu języka wiąże się z koniecznością przełamywania barier językowych (gwar i dialektów), a także często z uprzywilejowaniem jednego z dialektów, na którym opiera się język literacki. Znajduje to konsekwencje w uprzywilejowaniu grupy posługującej się tym dialektem, często rodzi opory przeciw dominacji jednego z dialektów. Oporów tych nie należy traktować jako braku solidarności narodowej, wskazują one jedynie na znaczenie, jakie wspólnota ta przypisuje językowi. Często bowiem jedynym rozwiązaniem okazuje się konstruowanie nowego standardu językowego, jeśli warunki społeczne uniemożliwiają upowszechnienie się jednego z dialektów. Przykładem może być naród norweski (nowy język tworzy i upowszechnia poprzez szkolnictwo) podkreślając tym samym odrębność swej kultury i języka od kultury i języka Duńczyków¹⁴.

Język narodowy w swej literackiej formie oferował nowy typ więzi społecznej. Proponował członkostwo narodu — pisał Haugen — tożsamość, która była kartą wstępu do grupy nowego typu, nie będącej po prostu rodziną, rządem, religią, lecz nową i specyficzną nowoczesną mieszkanką tych elementów. Znaczenie, jakie się w tym kontekście

¹³ P. Rybicki, *Struktura*, s. 333.

¹⁴ Zob. E. Haugen, *Dialekt, język, naród*, w: *Język i społeczeństwo*, pod red. M. Głowińskiego, Warszawa 1980.

przypisuje językowi, mało ma wspólnego z jego wartością jako narzędzia myślenia i perswazji. Ma ono przede wszystkim charakter symboliczny, stanowi funkcję prestiżu (lub jego braku), jaki przypisuje się specyficznym formom lub odmianom języka na podstawie zidentyfikowanego statusu społecznego użytkowników tych form i odmian¹⁵.

Zatem powstanie języka literackiego jest warunkiem tworzenia dzieł literackich kultury narodowej, które, dzięki temu, że wyrażają całościowość specyfiki życia wspólnoty narodowej, stają się przedmiotami postaw, wartościami wyznaczającymi poglądy i zachowania członków narodu. Są traktowane jako wartości wspólne, przynależne dziedzictwu kulturowemu wspólnoty narodowej. Równocześnie ich wysoki poziom artystyczny powoduje, iż dzieła te są łącznikiem między kulturami różnych narodów i szerszymi kręgami kulturowymi.

Na znaczenie literatury dla kształtowania świadomości nowoczesnych narodów, a także na jej znaczenie dla wydobycia specyfiki narodu zwracali uwagę poeci i filozofowie okresu romantyzmu.

Analizując funkcje, jakie pełniła literatura okresu porozbiorowego w społeczeństwie polskim Janusz Goćkowski zauważa, że literatura tego okresu uczestniczy w sporach i walkach o treść ideologiczną ojczyzny oraz o sposoby prowadzące do urzeczywistnienia ideału. Uczestniczy również w długotrwałych, mających znaczenie dla egzystencji narodu procesach edukacji patriotycznej, a także w tworzeniu wiedzy o społeczeństwie i kulturze, przez co kształtuje samowiedzę ludzi stanowiących wspólnotę ojczyźnianą¹⁶.

Znaczenie kultury dla więzi narodowej należy upatrywać w jej funkcjach integrujących zbiorowość narodową. W przypadku narodu nie możemy mówić o wspólnocie kultury jako pełnej integracji jej wzorów i wartości, gdyż zamiast narodu mielibyśmy homogeniczną zbiorowość plemienną, jaką w swych pracach opisuje Ruth Benedict. Zatem jeśli mówimy o wspólnocie kultury tak zróżnicowanej jak naród zbiorowości musimy zwrócić uwagę na mechanizmy przekazu i upowszechnienia pewnych selektywnie dobranych treści i wartości. Mechanizmy te związane są przede wszystkim z powstaniem nowoczesnego systemu edukacji oraz instytucji organizującej rozwój i upowszechnienie kultury, jak teatr, towarzystwa kulturalne, środki przekazu itp.

O odrębności i integracji narodu — w odróżnieniu od zbiorowości prenarodowych — decydują, używając określenia Antoniny Kłoskowskiej, wszystkie trzy układy kultury. Zatem kultura staje się podstawą ładu aksjonormatywnego, zawiera wzory, normy, wartości i modele dzia-

¹⁵ Ibidem, s. 191.

¹⁶ Zob. J. Goćkowski, *Zagadnienie ojczyzny w dramatopisarstwie Słowackiego i Wyspiańskiego*, w: *Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych*, pod red. J. Goćkowskiego i A. Walickiego, Warszawa 1977.

łań, ku którym zmierzają faktyczne działania ludzi i wokół których działania te oscylują¹⁷.

Można zatem powiedzieć, że kultura pełni w stosunku do narodu określone funkcje instrumentalne. Dokonuje się to poprzez instytucje kształcenia, wychowania oraz środki przekazu. Ponadto kultura narodowa posiada dla wspólnoty narodowej znaczenie autoteliczne. Jest ono związane z refleksyjnością podejścia do kultury narodowej jako dziedzictwa, które zobowiązuje do dalszego jej rozwoju, a także przekazania jej następnym pokoleniom. Zdaniem Kłoskowskiej autoteliczność i instrumentalność w przypadku kultury narodowej zacierają się, występuje bowiem tendencja do przenoszenia postaw wobec wartości na stosunki społeczne. Tym samym wzmacniane są więzi i antagonizmy oparte na zasadach ugruntowanych w sferze czysto społecznych powiązań i interesów. Kultura narodowa umożliwia identyfikację członków narodu, wzmacnia przekonanie o słuszności dokonywanych przez nich wyborów, gdyż odnoszą się one do wspólnoty wartości¹⁸.

4. CZYNNIKI POLITYCZNE OKREŚLAJĄCE WIĘŹ NARODOWĄ

W stosunku do znaczenia państwa, jako czynnika określającego więź narodową, opinie socjologów są podzielone. Dla niektórych, np. Romana Dmowskiego czy Zygmunta Balickiego, więź polityczna jest podstawą więzi narodowej. J. J. Wiatr, autor analizujący definicje narodu, wskazuje w definicji narodu na istnienie poczucia państwowego, jako podstawowego składnika więzi grupowej¹⁹.

Dla Pawła Rybickiego naród jest makrostrukturą społeczną, samodzielną we wszystkich poziomach swej egzystencji (materialnej, organizacji społecznej i kulturowej). Porównując naród i państwo, podobnie jak Szerer zauważa, iż na poziomie jednostek ludzkich zbiorowości te w mniejszym lub większym stopniu zachodzą na siebie lub nawet się pokrywają. Jednakże ich przeciwieństwo występuje w sferze społecznej organizacji. Przynależność do narodu jest naturalna i przybiera postać spontanicznej akceptacji, a stosunki, jakie wiążą ludzi jednej wspólnoty narodowej, mają charakter niesformalizowany. Natomiast przynależność do państwa przybiera postać sformalizowanego obywatelstwa. Stosunki między obywatelami jako uczestnikami społeczności państwowej zachodzą w ramach stanowionych przez państwo praw i instytucji i z tego względu mają charakter formalny²⁰.

¹⁷ Przyjmuję zaproponowane przez Kłoskowską rozróżnienie i zdefiniowanie trzech układów kultury, zob. A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, Warszawa 1981, s. 324-338.

¹⁸ Ibidem, s. 558.

¹⁹ Zob. J. Wiatr, *Naród i państwo*, s. 207.

²⁰ Zob. P. Rybicki, *Struktura*, s. 205 - 206, 337.

Z perspektywy podejścia analitycznego makrostruktury te są swymi przeciwieństwami. Jednakże kiedy analizujemy zbiorowość taką jak państwo narodowe czy naród-państwo, to z racji występowania tych dwóch typów stosunków ważnym wydaje się poznanie ich wzajemnych relacji.

Obiektywne sprzeczności, wynikłe z podziału społeczeństwa na klasy, znajdują swe odzwierciedlenie w typie państwa i władzy państwowej i są przeszkodą w integracji narodowej — stwierdza autor *Narodu i państwa*²¹. Równocześnie państwo — jako forma politycznej organizacji społeczeństwa — występuje w roli organizatora życia politycznego i ekonomicznego oraz często mediatora w sporach czy konfliktach między różnymi grupami istniejącymi wewnątrz narodu. Działania te Wiatr określa jako spełnianie funkcji wewnętrznych państwa; ponadto państwo ma za zadanie ochronę i zabezpieczenie bytu narodowego przed wrogiem zewnętrznym. Hartman, analizując działalność państwa narodowego, używa określenia niepodległość (sovereignty) jako zdolności do podejmowania niezależnych (independent) decyzji. O niepodległości narodu miałyby świadczyć decydowanie o tym, jaki jest jego interes narodowy i posiadanie możliwości obrony za pomocą środków (pokojowych, jak i wojennych), które uzna za stosowne²². Hartman, mimo iż jest przekonany, że prawie zawsze jest możliwe dojście do porozumienia między poróżnionymi narodami, zdaje się dostrzegać, że dobór środków realizacji i obrony interesu narodowego jest uzależniony przede wszystkim od sytuacji międzynarodowej.

Wystąpienie aspiracji politycznych czy państwowych we wspólnocie narodowej jest wyrazem myślenia o własnym narodzie w kategoriach podmiotowości. Własne państwo ma w stosunku do narodu za zadanie nie tylko spełnienie dwóch funkcji o których wspomina Wiatr, te funkcje bowiem w różnym stopniu pełni każde państwo w stosunku do określonej społeczności. To natomiast co dla państwa narodowego najistotniejsze, to jego demokratyzacja, utożsamianie członków narodu z obywatelami mającymi wpływ na kształt państwa i sprawowanie władzy oraz gotowych do obrony niezawisłości państwa przed wrogiem zewnętrznym.

Takie właśnie państwo narodowe spełnia funkcje integracji społecznej nie poprzez przymus zewnętrzny, jaki miał miejsce w państwach poprzednich okresów historycznych, lecz poprzez organizowanie pozytywnych działań społecznych i rządzenie zgodnie z wolą narodu. W państwie narodowym obserwujemy różnicę między działaniami ludzi jako członków narodu i obywateli. Działania członków narodu, manifestujące grupową solidarność i odrębność, są ograniczone do pewnych sytuacji i najczęściej występują wobec wyjątkowych zdarzeń czy zagro-

²¹ Zob. J. Wiatr, *Naród i państwo*, s. 322, 325.

²² Tamże, s. 312 - 319, także F. H. Hartman, *The relation of nations*, The Macmillan Comp. 1957, s. 19.

zeń. Działania ludzi, jako członków narodu, dokonują się głównie w mikrostrukturach i polegają na oddziaływaniu na młode pokolenie i przekazywaniu narodowego języka, zwyczajów, czasami religii.

Państwo natomiast, jak pisze Rybicki, ma za zadanie gromadzenie środków i wytyczanie uznanych przez siebie kierunków działań w taki sposób, aby realizować całą sferę aspiracji i dążeń tworzonych i rozwijanych przez wspólnotę narodową. W tym celu państwo posiada nie tylko środki materialne, ale i normy prawne oraz instytucje, które kontrolują i regulują działalność społeczeństwa²³.

Spawa podstawową dla efektywności działania państwa narodowego jest jego demokratyzacja. „Unarodowieniu” musi towarzyszyć „upolitycznienie”, a jak pokazuje historia jest to proces zdobywania praw politycznych i wpływu na sprawowanie władzy coraz to szerszych rzesz społeczeństwa, dla których państwo staje się organizacją polityczną narodu. Przykładem przeobrażenia świadomości politycznej i stosunku do państwa narodowego jest ideologia PPS, rozwijająca się „od klasowości wyodrębnionej od całości społeczeństwa do klasowości przenikającej sobą i przystosowującej do siebie całe społeczeństwo”²⁴.

Widzimy więc, że państwo należy do najpoważniejszych czynników kształtujących więź narodową. Wynika to nie tylko ze sprawowania przez nie funkcji organizatorskich i nadawania znamienia trwałości działaniom i stosunkom społecznym, lecz również poprzez to, iż samo staje się przedmiotem ludzkich postaw i działań.

5. DZIEJOWOŚĆ NARODU JAKO CZYNNIK OKREŚLAJĄCY WIĘŹ NARODOWĄ

Dość powszechne jest przekonanie badaczy zajmujących się tą problematyką, iż naród jest zbiorowością historyczną. Zasadniczo jednak teza ta jest odnoszona do aspektu genetycznego, do kształtowania się wspólnoty narodowej²⁵, co oznacza, że zbiorowości takie pojawiają się na pewnym etapie historycznego rozwoju, a więź narodowa kształtuje się w procesie przemian dziejowych, jest zatem historycznie uwarunkowana. Pragnąłbym zwrócić uwagę na inne, aczkolwiek z tym pierwszym ściśle związane rozumienie historyczności narodu. Jest to bowiem wspólnota świadoma historii. Dzieje narodu są przedmiotem wartościowania i postaw tej zbiorowości i wyznaczają jej świadomość historyczną, czyli „funkcjonujący w toku działania (indywidualnego i zbiorowego) za-

²³ Zob. P. Rybicki, *Struktura*, s. 348.

²⁴ K. Kelles-Krauz, *Niepodległość Polski w programie socjalistycznym*, w: *Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1962, s. 129.

²⁵ Zob. J. Wiatr, *Naród i państwo*, s. 207, także H. Kubiak, *Rodowód narodu amerykańskiego*, Kraków 1975, s. 6 - 7.

sób wiedzy (szeroko pojętej, tzn. nie tylko adekwatnej) i system ocen dotyczący przeszłości społeczeństwa, rodu, narodu, regionu"²⁶.

Wspólna świadomość może być podstawą do wspólnych działań tak zorganizowanych jak i spontanicznych. W związku z tym nasuwa się pytanie, na czym polega wolność narodu. Wspólnota narodowa osadzona jest w tradycji i dlatego w swych działaniach określona bywa przez tradycję i przez to, co dokonywały poprzednie pokolenia tak w aspekcie możliwości materialnych jakie pozostawiły po sobie poprzednie pokolenia, jak i wartości wyznaczających sferę motywacji i zadań jakie naród realizuje.

Wolności w działalności narodowej nie należy pojmować jako nie skrepowany wyraz „ducha narodu” — jak sądzili niemieccy romantycy. Wolność jest tu wyrazem przeświadczenia o postępującym wzroście możliwości oddziaływania na rzeczywistość społeczną. Jest to „wolność do”, czyli postrzeganie coraz większego zakresu rzeczywistości społecznej jako pola oddziaływania i przekształcania, zgodnie z przyjętymi zamierzeniami. Jest to również świadomość ograniczeń i pojmowanie ich w sposób racjonalny, co ułatwia ich przewyciężenie. Poszerza to zakres „wolności od” i zwiększa pole oddziaływania na rzeczywistość.

Naród charakteryzuje się specyficzną formą działalności, odmienną od działalności państwa. O ile państwo organizuje działania zmierzające do przekształcenia środowiska materialnego, wzrostu zaspokojenia potrzeb wszelkiego rodzaju, o tyle specyficznym dla wspólnoty narodowej jest realizowanie ideałów równości i emancypacji człowieka oraz działalność na polu kultury. Wartości wyznaczające działalność nowoczesnego narodu Roman Zimand określa mianem systemu demokratyczno-patriotycznego i wskazuje na uwarunkowania historyczne, w jakich system ten się ukształtował. System demokratyczno-patriotyczny nawiązuje do tradycji narodowych, pielęgnuje tradycję i te elementy kultury, które decydują o odrębności narodowej, z drugiej strony zaś wskazuje na indywidualność każdego człowieka i postuluje równe prawa dla wszystkich. Ideałem takiej ideologii są wolni i równi ludzie jako członkowie wolnych i równych narodów²⁷.

Naród jest zatem traktowany jako wartość. Zimand stwierdza wprost, iż „sprawa narodu to sprawa należąca do świata wartości”²⁸. Jest to spowodowane tym, iż w narodzie dokonuje się przewyciężenia opozycji między „ja” a „ten drugi”, inny. Jest to zbiorowość, która uświadamia sobie istnienie pewnych rzeczy jako wspólnych i nakazuje dostrzegać w „drugim” członka tejże wspólnoty i traktować go jako swojego. Więż

²⁶ J. Topolski, *O pojęciu świadomości historycznej*, w: *Świadomość historyczna Polaków*, pod red. J. Topolskiego, Łódź 1981, s. 5.

²⁷ Zob. R. Zimand, *Uwagi o teorii narodu na marginesie nacjonalistycznej koncepcji narodu*, *Studia Filozoficzne* 1967, nr 4, s. 39.

²⁸ *Ibidem*, s. 32.

narodowa wykracza w określeniu „swojego” poza odniesienia plemienne czy rodowe, bazujące na przeświadczeniach o wspólnym pochodzeniu, identyczności języka, religii czy zwyczajów. Więż ta przenika bowiem wszelkie struktury tej wspólnoty, od najbardziej podstawowej mikrostruktury jaką jest rodzina po struktury polityczne, nasycając je wartościami historycznymi i kulturowymi. Dzięki temu naród pojmowany jako wspólna ojczyzna stanowi płaszczyznę realizacji indywidualnych aspiracji. Dzięki uczestnictwu w życiu wspólnoty narodowej człowiek ma możliwość realizowania takich wartości jak:

- uczestnictwo w historii, a czyny ludzkie nabierają sensu historycznego dzięki temu, iż wywołują skutki wykraczające poza możliwości indywidualnych jednostek,
- poczucie wspólnoty historycznej i własnej przeszłości, dzięki związkom z pokoleniami należącymi do tej wspólnoty,
- poczucie ciągłości, dzięki wprowadzeniu elementu trwałości i kontynuacji,
- kształtowanie historii²⁹.

Jeśli zatem naród okazuje się stanowić dla członków wspólnoty określoną wartość, powinnością staje się działanie dla dobra narodu. Następuje ocenianie postaw i działań ludzkich ze względu na tę wartość. Płaszczyzna życia narodowego staje się wtedy terenem konfliktów, które swe źródło mają w sprzecznościach interesów różnych grup i klas społecznych. Naród i patriotyzm zostają wykorzystane do walki politycznej między różnymi siłami społecznymi, które pragną oddziaływać na kształt oblicza wspólnoty narodowej.

IW sytuacji napięć społecznych, dezintegrujących więź narodową, pojawia się rywalizacja różnych grup społecznych o nadanie kształtu idei narodu czy patriotyzmu. Ocenia się nie tylko wszelką działalność przez pryzmat narodu, ale i wartościuje się samo uczestnictwo w narodzie, określając je mianem np. bycia „prawdziwym Polakiem”. Wizje narodu jednych grup społecznych stoją często w opozycji do wyobrażeń innych grup. Ilustracją takiego stanowiska może być przekonanie Zygmunta Balickiego, iż „u nas (tj. w narodzie polskim) miejsca być nie powinno dla tych, których patriotyzm umie tylko boleć, a niczego więcej oprócz prześladowań nie jest w stanie odczuć”³⁰.

Dwie różne, często przeciwstawne wizje narodu zawarte są w „historycznej” i „etnicznej” koncepcji narodu. Pierwszą z nich charakteryzuje otwartość, gdy chodzi o skład etniczny. Podzielane wartości kulturowe, normy i dziedzictwo historyczne integrują narodową wspólnotę. Natomiast etniczna koncepcja narodu podkreśla jednorodność etniczną jako czynnik integracji. Podkreślając odrębność własnej wspólnoty od

²⁹ Zob. J. Kuczyński, *Indywidualność i historia*, Warszawa 1972, s. 243 i s. 253.

³⁰ Z. Balicki, *Egoizm narodowy wobec etyki*, Lwów 1902, s. 38.

innych i wiążąc odrębności kulturowe z różnicami etnicznymi w koncepcji etnicznej dąży się do uczynienia z narodu wyizolowanej wspólnoty³¹. „Konsekwencją różnic między obiema koncepcjami narodu są różnice w wyobrażeniach i powinnościach członka wspólnoty oraz różny stosunek do obcych i zjawiska asymilacji.

Powstałe w określonych warunkach wizje narodu wymagały urzeczywistnienia, dlatego sprawą pierwszoplanową stało się unarodowienie. Przynależność do narodu stała się sama w sobie wartością, źródłem siły i godności. Poczucie narodowe stało się podstawą działania społecznego, gdyż „narodowość (tj. świadomość narodowa) zawiera w sobie energię czynu, ruch ukryty lub ujawniający się zwany patriotyzmem, gotowy w momencie napięcia do najwyższej ofiary indywidualnej”³².

III. ŚWIADOMOŚĆ NARODOWA

Czymże zatem jest świadomość narodowa, jakie elementy wchodzi w jej skład oraz jakie jest jej znaczenie dla konstytuowania się wspólnoty narodowej? Jest to jedna z najpoważniejszych kwestii, z jaką spotyka się badacz problematyki narodowej. Wyróżnić możemy trzy płaszczyzny analizy: zdefiniowanie świadomości narodowej i określenie jej struktury, podejście genetyczne, wskazanie na warunki w jakich kształtowała się świadomość narodowa, zależność między więzami wynikającymi ze wspólnoty terytorium, instytucji ekonomicznych, politycznych czy języka a świadomością narodową.

Badacze-marksiści traktują świadomość narodową jako odzwierciedlenie obiektywnych więzi konstytuujących naród. „Procesy kształtowania się więzi obiektywnych narodu zdeterminowały bieg procesu rozwoju subiektywnych więzi narodu — świadomości narodowej” pisze Jan Jerschina³³. Autor *Narodu i państwa*, wskazując na czym ma polegać odzwierciedlenie obiektywnych więzi w świadomości narodowej, zwraca uwagę na następujące zależności:

- 1) świadomość narodowa jest uświadomieniem obiektywnych więzi łączących naród, lecz zawiera również przekonania fałszywe, bądź niesprawdzalne o własnej grupie narodowej i innych,
- 2) świadomość narodowa, odzwierciedlając obiektywne więzi narodowe, jest adekwatna do utrzymania narodowego bytu, formułuje w skali

³¹ Jako przykład etnicznej koncepcji narodu akcentującej podział na swoich i obcych oraz upatrującej różnic między narodami w czynnikach naturalnych można wskazać koncepcję narodu NID. Zdaniem R. Zimanda ideolodzy ND wiązali wartość jaką jest naród z pozytywistyczną, biologiczną koncepcją narodu i filozofią życia, zob. R. Zimamd, *Uwagi o teorii narodu*, s. 27 - 29.

³² M. Handelsman, *Rozwój narodowości nowoczesnej*, Gedb. i Volt 1924, s. 5-6.

³³ J. Jerschina, *Naród w świadomości młodzieży*, Kraków 1978, s. 7.

masowej cele i ideały, które służą umacnianiu tej więzi. Zatem świadomość narodowa może być traktowana jako przejaw, a nie istota więzi narodowej i jest jedynie empirycznym świadectwem uformowania się narodu. Równocześnie marksiści wskazują na znaczenie świadomości narodowej dla formowania się wspólnoty narodowej, lecz nie wskazują w jaki sposób oddziaływanie to miałyby nastąpić³⁴.

Spróbujmy zatem odpowiedzieć na pytanie o obiektywność istnienia świadomości narodowej, to znaczy, w jakim stopniu jej istnienie jest uzależnione od innych zjawisk. Świadomość narodowa jest, podobnie jak świadomość społeczna, tworem bardzo złożonym i zmiennym., W skład jej wchodzi zarówno formy świadomości indywidualnej członków wspólnoty narodowej jak postawy czy przekonania, a więc coś mniej trwałego, jak również formy świadomości zbiorowej, a więc elementy kultury, dzieła sztuki, literatura, nauka czy ideologia. Mają one o wiele bardziej trwałe charakter, a to ze względu na materialność, bądź intersubiektywność ich istnienia. Są bowiem wyrażone jako struktury semiotyczne. Powstają w określonych warunkach i są określone zarówno przez cechy właściwe danemu społeczeństwu, jak również prawidłowości rządzące rozwojem określonych form, które są niezależne od konkretnych warunków życia danej zbiorowości. I tak na przykład pewne dzieła literackie czy muzyczne (*Dziady* Mickiewicza czy utwory fortepianowe Chopina) były uwarunkowane zarówno konkretną sytuacją Polski po powstaniu listopadowym, jak również rozwojem określonych form literackich czy muzycznych niezależnych od warunków właściwych społeczeństwu polskiemu tej epoki. Dzieła już powstałe zaczynają samodzielny żywot, rozwijają się w myśl własnej wewnętrznej logiki i mogą stać się źródłem wydarzeń, których nie sposób wytłumaczyć odwołując się wyłącznie do warunków społecznych w jakich powstawały.

Wyróżnienie indywidualnych i zbiorowych form świadomości narodowej nie jest jeszcze określeniem samej świadomości narodowej, kwestią bowiem dalszą pozostaje przedmiot i elementy tej świadomości. Określając przedmiot świadomości narodowej winniśmy zwrócić uwagę na specyfikę tej wspólnoty i przedmiotem jej określić tylko to, co dla narodu najistotniejsze. Przedmiotem jej będzie naród, jako wspólnota historyczna czy zbiorowy przedmiot historii. Zatem należałoby wyróżnić świadomość narodu i świadomość narodową.

Świadomością narodu byłoby wyrażenie całokształtu życia wspólnoty narodowej, jak: poczucie odrębności wyrastające ze świadomości własnych dziejów, ziemi ojczystej czy języka. Byłyby to także elementy kultury lub nauki, które zostały wytworzone przez członków danej wspólnoty narodowej i są przedmiotem dumy narodowej. W szczególności do świadomości narodu zaliczylibyśmy dziedzictwo kulturowe

³⁴ Zob. J. Wiatr, *Naród i państwo*, s. 205 - 207.

wspólnoty narodowej, powstałe w okresie, kiedy zbiorowość — jako naród — jeszcze nie ukształtowała się. Będzie to więc tradycja tej wspólnoty. Zakres tego pojęcia jest zatem szeroki, obejmuje bowiem wszelkie formy świadomości społecznej właściwe zbiorowości będącej narodem.

W przeciwieństwie do świadomości narodu, świadomość narodowa jest objawem nie tylko odrębności narodu, ale przede wszystkim wyrazem traktowania go jako wspólnoty tworzącej historię. Cechą wyróżniającą tę świadomość jest myślenie historyczne, ukazujące świat jako byt dynamiczny, zmieniany przez działalność ludzką. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość ujmuje się jako proces dający się racjonalnie wytłumaczyć. Podmiotem zmieniającym oblicze rzeczywistości społecznej jest sam naród. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość są traktowane jako wartości, a idea rozwoju dominuje nad ideą ciągłości³⁵.

W świadomości narodowej zawarty jest refleksyjny stosunek do takich elementów więzi narodowej, jak instytucje ekonomiczne, polityczne czy kulturalne, w celu takiego ich ukształtowania, aby służyły wspólnocie narodowej w powiększaniu zakresu „wolności do” i budowania racjonalnych programów działania usuwające wszelkie ograniczenia społeczne. Świadomość narodowa jest zatem częścią świadomości narodu, występującą tak w formie indywidualnych postaw i przekonań, jak i świadomości zbiorowej. Szczególnie świadomość narodowa przejawia się tam gdzie powstaje problem działań zbiorowych, a najlepszymi jej przedstawieniami są ideologie narodowe, historia ojczyzna i literatura piękna.

Omawiając elementy świadomości narodowej badacze zwracają uwagę na następujące elementy: stosunek do wspólnego terytorium określonego jako ojczyzna, przekonanie o wspólnej etnogenezie zbioru społecznego, tworzącego ludzki substrat narodu, dumę z przynależności do zbiorowości narodowej, świadomość wspólnego dziedzictwa kultury, świadomość cech. różniących dany naród od innych (stereotypy narodowe) i świadomość wspólnego interesu narodowego manifestującego się dążeniem do posiadania własnego niepodległego państwa³⁶. Ponadto Jerschina zwraca uwagę na poczucie więzi z narodem jako wspólnotą wychowującą i historyczną³⁷.

Sądzę, że poczucie historyczności, samoświadomość narodu jako wspólnoty będącej zbiorowym aktywnym podmiotem dziejów, są najważniejszym elementem świadomości narodowej. One to wyróżniają naród od wcześniejszych prenarodowych zbiorowości społecznych i nadają zupełnie inne znaczenie pozostałym elementom.

³⁵ Zob. J. Jerschina, recenzja J. Wiatra, *Naród i państwo*, Studia Socjologiczne 1970, nr 4, s. 197-199.

³⁸ Zob. definicje świadomości narodowej w pracy J. Wiatra, *Naród i państwo*, s. 376-378.

³⁷ Zob. J. Jetrshiina, *Naród w świadomości młodzieży*, rozdz. I.

Interesującym elementem świadomości narodowej jest duma z przynależności do wspólnoty narodowej, duma z przeszłości narodu., Nie traktowałbym dumy jako jedyne emocjonalnego aspektu przynależności do wspólnoty narodowej. Stosunek do przeszłości narodu jest zawsze określany w perspektywie przyszłości. Nie zawsze stosunek ten można wyrazić jako dumę. Jakże często wśród ludzi którym dobro narodu jest szczególnie cenne, pojawia się uczucie krytycyzmu, a nawet wstydu za własny naród. Przykładem może być stosunek Juliusza Słowackiego do narodu polskiego, a ilustracją fragment z wiersza *Grób Agamemnona*: „Polsko!, lecz ciebie błyskotkami łudzą; / Pawiem narodów byłaś i papugą / A teraz jesteś służebnicą cudzą”. Słowacki jest — obok Stanisława Wyspiańskiego czy Stanisława Brzozowskiego — jednym z tych, których można by określić jako nonkonformistów, którzy sprzeciwiają się wspólnotocie, wskazują na jej wady i niedomagania, aby wspólnotę uchronić przed upadkiem bądź przywrócić jej należyłą pozycję wśród innych narodów. Dostrzegają w narodzie pewne wady, które nierzadko wrośnięte są w tradycję. Lecz wówczas lepiej posługiwać się pojęciem, zaproponowanym przez Jerzego Szackiego, pojęciem antytradycji, a więc pewnych elementów dziedzictwa opatrywanych znakiem. ujemnym. Autor *Tradycji* wskazuje, iż ujemna ocena tych zjawisk bynajmniej nie likwiduje ich wpływu na obecną rzeczywistość, gdyż zwalczając je nadal pozostajemy w ich kręgu³⁸.

Zatem należałoby do świadomości narodowej włączyć inne postawy emocjonalne, wyrażające stosunek do wspólnoty narodowej i mające na uwadze jej dobro i pomyślność. Za specyficzną dla świadomości narodowej uznałbym jednak nie dumę, a poczucie godności narodowej.

Zagadnienie zależności między świadomością narodową a takimi elementami więzi narodowej, jak wspólne terytorium, instytucje polityczne, ekonomika czy kultura nie jest teoretycznie opracowane. Uważam, iż uznanie wspólnego terytorium, instytucji politycznych, gospodarki i kultury jako więzi obiektywnych, zaś świadomości narodowej jako więzi subiektywnej nie wprowadza klarowności klasyfikacyjnej. J. Wiatr uważa, iż jest to sztuczne przeciwstawienie i dlatego posługuje się pojęciami więzi obiektywnej i świadomości narodowej, czyli nie mówi o świadomości narodowej jako czymś subiektywnym, lecz wskazuje na jej niesamodzielną ontologiczną³⁹.

Wskazywałem na obiektywność istnienia zbiorowych form świadomości narodowej. Obiektywności bowiem nie utożsamiam z materialnością, a takim formom świadomości narodowej, jak literatura czy ideologia przysługuje walor istnienia zewnętrznego w stosunku do indywidualnych podmiotów, intersubiektywności czy wreszcie przyczynowego

³⁸ :Zob. J. Szaicki, *Tradycja, przegląd problematyki*, Warszawa 1971, s. 183 - 186

³⁹ Zob. J. Wiatr, *Naród i państwo*, s. 204.

uwarunkowania ich powstania i rozwoju. Równocześnie zachowują pewną autonomię istnienia i stają się przyczynowymi uwarunkowaniami innych zjawisk społeczno-kulturowych. Zatem jeśli odrzucimy stanowisko reistyczne to z pewnością przysługuje im walor realności⁴⁰.

Dlatego odrzuciłbym przeciwstawienie obiektywny—subiektywny w stosunku do świadomości narodowej, gdyż pewne jej formy miałyby charakter podmiotowy, inne zaś przedmiotowy i pozostałbym przy realności jej istnienia, przeciwstawiając się traktowaniu świadomości narodowej na płaszczyźnie idealizmu subiektywnego. Odrzucając to przeciwstawienie zwróciłbym się w stronę rozważań nad naturą zależności więzi, określanej przez Wiatra jako obiektywnych, a świadomością narodową. Rację ma autor *Narodu i państwa*, gdy wskazuje na odzwierciedlenie więzi obiektywnych przez świadomość narodową, gdyż są one często przedmiotem świadomości i warunkują zasięg jej oddziaływania. Świadomości narodowej jednak nie można traktować jedynie jako wskaźnika empirycznego przeobrażeń więzi narodowej, podstawowym bowiem faktem dla socjologa są ludzkie działania. Są to działania świadome określone przez sytuację i wartość, posiadają określone znaczenie i są elementem dynamizującym całość społeczną.

Kształtowanie się świadomości narodowej dokonuje się poprzez ludzkie działania. Świadomość narodowa jest świadomością wspólnoty działającej, zatem poprzez kształtowanie ludzkich działań wpływa na więzi ekonomiczne czy polityczne.. Świadomość narodowa tym różni się od świadomości zbiorowości prenarodowych. iż będąc wyrazem samoświadomości wspólnoty narodowej sama ocenia i próbuje kształtować — oddziałując na działania społeczne — sferę ekonomiki czy polityki.

Najlepszym przykładem niejednoznacznego wyznaczania świadomości narodowej¹ przez procesy ekonomiczne czy polityczne jest społeczeństwo polskie, które w okresie zaborów przekształciło się w nowoczesny naród mimo postępującej integracji politycznej i ekonomicznej z organizmami państw zaborczych⁴¹.

Zależność między czynnikami ekonomicznymi, politycznymi czy terytorialnymi a świadomością narodową nie ma charakteru deterministycznego. Czynniki te stanowią jedynie ramy, w jakich dokonuje się proces narodotwórczy, stanowią materialny warunek konieczny dla kształtowania się narodu, lecz na jego konkretny kształt wpływa świadomość narodowa.

W definicji narodu, zaproponowanej przez Wiatra, akcentowane są dwa zagadnienia. Po pierwsze, naród określa się jako wspólnotę poli-

⁴⁰ .Zob. F. Jakubczak, *Ontologia społeczna, a metoda dokumentów osobistych*, Pamiętnikarstwo Polskie 1972, nr 1.

⁴¹ Zob. A. Gallois, *Tendencje integracyjne i dezintegracyjne na ziemiach polskich*, w: *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX-XX w.*, pod red. H. Zielińskiego, Wrocław—Warszawa—Kraków 1976.

tyczną, gdyż poczucie państwowe jest podstawowym składnikiem świadomości grupowej. Po drugie, definicja wskazuje na warunki, w jakich tworzą się nowoczesne narody. Sądzę, iż warunki, podane przez autora *Narodu i państwa*, są charakterystyczne dla przeobrażeń społeczeństw burżuazyjnych i właściwe tworzeniu się nowoczesnej kultury politycznej, systemów partyjnych czy nowoczesnego systemu edukacji. Analizując proces tworzenia się nowoczesnych narodów historycy i socjologowie zwracają uwagę na złożoność i wzajemne zależności między zjawiskami, o których mówi definicja zaproponowana przez Wiatra. Uważam zatem, iż definicja ta winna być uzupełniona o cechy właściwe narodom jako takim. Pomocne wydają się uzupełnienia tej definicji dokonane przez Jerschinę, a akcentujące historyczność narodu, czyli fakt, iż „naród jest nie tylko wytworem okoliczności i procesów historycznych, lecz także twórcą swych losów dziejowych. To stawanie się zbiorowością zdolną do intelektualnego (dzięki rozwijaniu swej świadomości historycznej) i praktycznego opanowania swych losów dziejowych decyduje o przeobrażeniu się grupy etnicznej we wspólnotę nowego rodzaju, we wspólnotę historyczną, w naród”⁴².

Definicja narodu, zaproponowana przez Jerschinę⁴³, wskazuje nie tylko na warunki, w jakich powstaje naród, a które wymienia Wiatr, lecz przede wszystkim określa naród jako wspólnotę historyczną, która dzięki posiadaniu swoistej różnej od innych grup etnicznych świadomości narodowej ma zdolność do kierowania własnymi losami. Sądzę, iż cechę tę można uznać za istotę zjawiska, jakim jest naród..

THE SOCIOLOGICAL APPROACH TO A QUESTION OF NATIONAL

Summary

The author discusses the peculiarity of the sociological approach to a question of nation. That stands for treating it as a historically shaped form of collective life. The author analyses the character of participation in a national community and the factors forming a national bond, i.e. territorial, economic, cultural political factors and the historical heritage of the community.

The author emphasises, the importance of national consciousness as a factor able to form a nation on account of the embedded reflexive relation to territory, economics or state. Yet the most vital element of national consciousness is the historical feeling and national self-consciousness which is manifesting the approach to national community as the active, collective subject of the history.

Thus in the conclusion the author advocates such definition of nation, which would emphasise its historical character, and the existing state and historical consciousness result in its forming into a community which is able to manage its destiny in a practical and intellectual way.

⁴² J. Jerschina, *Naród w świadomości młodzieży*, s. 12.

⁴³ *Ibidem*, s. 13.